

Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία:

οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας

Περικλής ΠΑΥΛΙΔΗΣ*

[1ο Μέρος]

1. Θεωρίες για την ανθρώπινη φύση

Η ανθρώπινη φύση αποτελεί, αναμφίβολα, ένα θέμα που εμπίπτει σε αρκετά πεδία στοχασμού και έρευνας, όπως της κοινωνικής φιλοσοφίας, της ηθικής, της κοινωνιολογίας, της παιδαγωγικής, της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας κ.α. Οι διάφορες ερμηνείες της φύσης του ανθρώπου έχουν πάντα σημαντικές θεωρητικές προεκτάσεις στη μελέτη συναφών θεμάτων, όπως του ανθρώπινου ψυχισμού, της προσωπικότητας, των κοινωνικών σχέσεων κλπ, αλλά και σημαντικές ιδεολογικές πτυχές, μιας και εμπλέκονται στην επιλογή στάσης - συμπεριφοράς απέναντι στα κοινωνικά φαινόμενα - προβλήματα.

Η εξέταση της προσωπικότητας από τη σκοπιά της ανθρώπινης φύσης αφορά άμεσα την κατανόηση αφενός των ειδοποιών γνωρισμάτων του ατόμου ως προσωπικότητας και αφετέρου των διαδικασιών διαμόρφωσης της προσωπικότητας.

Στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης οι διαφορετικές ερμηνείες της ανθρώπινης φύσης συνοδεύονται από διαφορετικές προσεγγίσεις της συνάφειας ανθρώπινης φύσης - κοινωνικών σχέσεων - παιδαγωγίας. Οι απόψεις που θεωρούν την ανθρώπινη φύση ως κάτι, εν πολλοίς, δοσμένο επιφυλάσσουν στην παιδαγωγία ένα ρόλο επικουρικό, περιορισμένο στην αποκάλυψη - ανάδειξη ή στην καταστολή - ανάσχεση της αυθεντικής ανθρώπινης φύσης.

Η επιλογή μεταξύ ανάδειξης ή ανάσχεσης της ανθρώπινης φύσης εξαρτάται, κατά κανόνα, από την αντίστοιχη θεώρησή της:

1. από την αισιόδοξη θεώρηση της ανθρώπινης φύσης, ως αγαθής -σύμφωνης με το συλλογικό -κοινωνικό βίο (Rousseau, Montessori)
2. από την απαισιόδοξη θεώρησή της, ως ιδιοτε-

λούς, αντικοινωνικής, επιθετικής (Hobbes, Freud, Lorenz).

Όσον αφορά την επίδραση που ασκεί στο άτομο το κοινωνικό περιβάλλον και η παιδαγωγία, αυτή, κατά την πρώτη θεώρηση, πετυχαίνει τους σκοπούς της εφόσον ενθαρρύνει την αυτοανάπτυξη της ανθρώπινης φύσης και αποτυγχάνει όταν παρεμβαίνει με τεχνητά-εξωτερικά μέσα στη φυσική εξέλιξη της ατομικότητας,¹ ενώ κατά τη δεύτερη θεώρηση, προκειμένου να διατηρηθεί η συλλογικότητα μεταξύ ανθρώπων η κοινωνία καλείται να χαλιναγωγήσει την ανθρώπινη φύση. Τουτέστιν, καλείται να κοινωνικοποιήσει την ανθρώπινη φύση εισάγοντας στην ατομικότητα μιαν αλλότρια προς αυτή κοινωνικότητα.²

Υπάρχουν, όμως, και προσεγγίσεις οι οποίες, αφενός, δε θεωρούν την ανθρώπινη

* Ο Π. Παυλίδης είναι Δρ φιλοσοφίας του Παν-μίου Λομονόσοφ της Μόσχας, καθηγητής ΠΑΤΕΣ Αθηνών. Τα πεδία ερευνητικού του ενδιαφέροντος είναι η κοινωνία ως ολότητα, η θεωρία του κράτους και της γραφειοκρατίας, η φιλοσοφική θεώρηση της προσωπικότητας κ.ά. Έχει δημοσιεύσει -στην Ελλάδα και το εξωτερικό- βιβλία, μελέτες και άρθρα.

1. Η Μ. Montessori υποστηρίζει ότι «Το παιδί εργάζεται με εσωτερική σοφία, καθοδηγούμενο από νόμους όμοιους μ' αυτούς που ισχύουν στο βασίλειο της φύσης.» και ότι «Η πρώτη περίοδος της ζωής είναι αυτή στην οποία το άτομο πρέπει να αναπτυχθεί μόνο του, ανεξάρτητο από τους άλλους.» Μοντεσσόρι Μ., *Παιδαγωγικό μανιφέστο*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1986, σελ. 23, 129. Έτσι, λοιπόν, «...ο ενήλικος θα πρέπει να συνειδητοποιήσει πάνω απ' όλα πως σκοπός του είναι η αποκάλυψη της παιδικής ψυχής» Ό.π., σελ. 87
2. Όπως ισχυρίζεται ο R. Dawkins: «Επειδή γεννηθήκαμε εγωιστές πρέπει να διδάζουμε τη γενναιοδωρία και τον αλτρουισμό». Dawkins R, *Το εγωιστικό γονίδιο*, εκδ. Σύναμμα, σελ. 24

φύση κάτι δοσμένο - σταθερό - αναλλοίωτο, και, αφετέρου, αποδίδουν στην κοινωνική ζωή και στην παιδαγωγία ένα καθοριστικό ρόλο στη διάπλαση της προσωπικότητας. Ορισμένοι μάλιστα (Watson, Skinner, συμπεριφοριστές) αρνούνται τη συμμετοχή στη διαμόρφωση της ανθρωπίνης προσωπικότητας κάθε τινός δοσμένου εξυπαρχής. Η άρνηση αυτή υπονοεί ότι η φύση του ατόμου αποτελεί μια *tabula rasa* και, συνεπώς, η διαμόρφωσή της εξαρτάται αποκλειστικά από τους στόχους και το περιεχόμενο της παιδαγωγίας.

Ένα άλλο κομβικό σημείο των θεωριών περί ανθρωπίνης φύσης είναι αυτό που αφορά το ρόλο των έμφυτων διαφορών στη κοινωνική-οικονομική διαφοροποίηση των ανθρώπων. Εδώ τίθεται το ερώτημα: *είναι οι άνθρωποι εκ φύσεως ίσοι ή είναι άνισοι;*

Το ζήτημα αυτό απασχόλησε την ανθρωπινή σκέψη από την αρχαιότητα ακόμη και οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες. Αν ο Αριστοτέλης ισχυριζόταν πως «*Οτι μεν τοίνυν εισί φύσει τινές οι μεν ελεύθεροι οι δε δούλοι, φανερόν, ος και συμφέρει το δουλεύειν και δίκαιόν εστιν*»,³ ο σοφιστής Αντιφώντας υποστήριξε ότι «*...φύσει πάντα πάντες ομοίως πεφύκαμεν και βάβραροι και Έλληνες...*»⁴

Αναφορικά με το παραπάνω ερώτημα είναι, πιστεύουμε, προφανές ότι οι απόψεις που καταφάσκουν τη φυσική ανισότητα των ανθρώπων (π.χ. Κοινωνικός Δαρβινισμός) καταλήγουν, εκών άκων, σε μιαν απολογητική της κοινωνικής ανισότητας, ενώ αυτές που υποστηρίζουν την εκ φύσεως ισότητα οδηγούνται στη θεώρηση της κοινωνικής ανισότητας ως παραβίαση - στρέβλωση της ανθρωπίνης φύσης (Rousseau).

Θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός ότι **η αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων σε μια βιολογική φύση των ανθρώπων μπορεί να οδηγήσει σε επικίνδυνες συνέπειες** (ο ανθρωπίνος πολιτισμός πολλακώς έγινε μάρτυρας τέτοιων συνεπειών) παρέχοντας ιδεολογική κάλυψη σε πολιτικές φυλετικής, εθνικής και κοινωνικής καταπίεσης. Όταν ο κοινωνικός ανταγωνισμός συνιστά

κυρίαρχη πραγματικότητα, όπως συμβαίνει στις μέρες μας σε παγκόσμια κλίμακα, είναι μεγάλος ο πειρασμός να προβληθεί αυτή η κατάσταση *belli omnium contra omnes* ως βιολογικά καθορισμένη από την ανθρωπινή φύση και συνεπώς ως αιώνια.

Αυτό, άλλωστε, έπραξε ο Κοινωνικός Δαρβινισμός, η εμφάνιση του οποίου συνδέεται εν πολλοίς με το έργο του H. Spencer. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του Κοινωνικού Δαρβινισμού είναι η αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων (της κοινωνικής στρωμάτωσης, των κοινωνικών συγκρούσεων) και των νόμων κοινωνικής εξέλιξης στις αρχές της βιολογικής εξέλιξης, στη φυσική επιλογή και στην πάλη για επιβίωση των πιο προσαρμοστικών οργανισμών. Σύμφωνα με την επισήμανση του M. Hawkins «*Η κοσμοαντίληψη του Κοινωνικού Δαρβινισμού όχι μόνο αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας του Χίτλερ αλλά και το θεμέλιο των πλέον χαρακτηριστικών και ουσιωδών γνωρισμάτων της ναζιστικής θεωρίας και πρακτικής*». ⁵

Γι αυτό το λόγο θα προσπαθήσουμε στην εργασία μας να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στη **διαφορά μεταξύ του κοινωνικού περιεχομένου της ανθρωπίνης ζωής και των βιολογικών πτυχών της**, οι οποίες διατηρούνται σε μετασχηματισμένη μορφή ως μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας, από τους βιολογικούς νόμους που διέπουν τη ζωή και συμπεριφορά των ζώων.

Ποια είναι, λοιπόν, η ανθρωπινή φύση και ποια η συμμετοχή της στη διαμόρφωση της προσωπικότητας; Η έννοια «ανθρωπινή φύση» μπορεί να αναφέρεται (ξεχωριστά ή σε συνδυασμό) σε δύο τινά: στη **βιολογική πλευρά** του ανθρώπου (βιολογική φύση) και στη **κοινωνικότητά** του (κοινωνική φύση). Επειδή είναι σαφές ότι η κοινωνική φύση, το σύνολο των επίκτητων-πολιτισμικών χαρακτηριστικών

3. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1255a1

4. VS 87 B44

5. Hawkins M., *Social Darwinism in European and American Thought. 1860-1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, σελ. 277-278.

του ατόμου, είναι απότοκη της συμμετοχής στην κοινωνική ζωή και αποτελεί ένα δυναμικό ιστορικο-πολιτισμικό φαινόμενο που υπάγεται στο πεδίο της παιδαγωγίας (με τη ευρεία ερμηνεία του όρου), η σχέση ανθρώπινης φύσης και κοινωνικού περιβάλλοντος- παιδαγωγίας στο γίνεσθαι της προσωπικότητας μπορεί να αναχθεί στη σχέση μεταξύ της βιολογικής φύσης, των γενετικά καθορισμένων χαρακτηριστικών του ανθρώπου, και των συντελεστών κοινωνικοποίησής του - της συνάφειας κοινωνικής εργασίας και παιδαγωγίας.

2. Οι ενστικτώδεις σχέσεις των ζωντανών οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον

Οι άνθρωποι στην αμεσότητά τους συνιστούν έμβια όντα, βιολογικούς οργανισμούς, οι οποίοι προκειμένου να ικανοποιήσουν τις φυσικές τους ανάγκες, για να επιβιώσουν δηλαδή και να αναπαραχθούν ως βιολογικό είδος, θα πρέπει να βρίσκονται σε μια διαρκή σχέση – αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον. Αυτή η βιολογική φύση του ανθρώπου, η βιολογική σχέση του με το φυσικό περιβάλλον καθώς και η βιολογική σχέση με τους άλλους ανθρώπους για την αναπαραγωγή του είδους αποτελούν **την προϋπόθεση ύπαρξής του ως κοινωνικού όντος, ως προσωπικότητας**. Στον άνθρωπο, όμως, η εν λόγω αναγκαία σχέση (η σχέση του ανθρώπου ως κοινωνικού βιολογικού όντος με το φυσικό περιβάλλον και με τους άλλους για την αναπαραγωγή του είδους) δε συνιστά πλέον ζωώδη σχέση, δεν ταυτίζεται με τις ζωώδεις μορφές αλληλεπίδρασης οργανισμού-περιβάλλοντος.

Τι είναι, όμως, αυτό **που κατεξοχήν χαρακτηρίζει τη ζωώδη σχέση των οργανισμών με το περιβάλλον**; Σε γενικές γραμμές είναι η ύπαρξη ενστίκτων: έμφυτων μηχανισμών - βιολογικά κωδικοποιημένων τρόπων συμπεριφοράς, αλληλεπίδρασης με τον περίγυρό τους και αναπαραγωγής.

Οι μηχανισμοί αυτοί - **τα ένστικτα** συμπεριλαμβάνουν:

1. την αναγνώριση συγκεκριμένων αναγκών

του οργανισμού, κάποιων, δηλαδή, ζωτικής σημασίας για τον οργανισμό εξαρτήσεων από το φυσικό περιβάλλον,

2. την ερμηνεία βάσει αυτών των αναγκών των ερεθισμάτων από το περιβάλλον ώστε να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή η απουσία των μέσων ικανοποίησης των αναγκών, και,
3. ένα συγκεκριμένο, γενετικά καθορισμένο, πλαίσιο αντιδράσεων στα ερεθίσματα και ενεργειών προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες του οργανισμού.

Έτσι διασφαλίζεται η επιβίωση, η ανάπτυξη και η αναπαραγωγή ενός οργανισμού. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στα ένστικτα είναι κωδικοποιημένες όχι μόνο οι ανάγκες του οργανισμού αλλά και ο συγκεκριμένος, χαρακτηριστικός για το είδος, γενετικά μεταδιδόμενος τρόπος ικανοποίησής τους.

Βάσει αυτού του έμφυτου -ενστικτώδους τρόπου ικανοποίησης των αναγκών διαμορφώνεται η συμπεριφορά του οργανισμού, η αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον, ενώ αντίστοιχη του εν λόγω τρόπου είναι η σωματική δομή με τα απαραίτητα για τη διεκπεραίωση αυτής της αλληλεπίδρασης σωματικά όργανα. Γι' αυτό και μορφολογικά ο κάθε οργανισμός είναι γενικά προσαρμοσμένος στον έμφυτο - χαρακτηριστικό για το κάθε βιολογικό είδος τρόπο αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον.

Βέβαια, οι έμφυτοι αυτοί μηχανισμοί δεν είναι πάντα αρκετοί για τη ρύθμιση της σχέσης του οργανισμού με το περιβάλλον. Τα μη εξαρτημένα αντανάκλαστικά και τα ένστικτα αποτελούν ορισμένες μόνο πτυχές της συμπεριφοράς του ζώου. Στο ζωικό βασίλειο τα ένστικτα συμπληρώνει η συσσωρευμένη εμπειρία του οργανισμού, η οποία βοηθά στην υλοποίηση ενστικτωδών προτύπων συμπεριφοράς διαμέσου ενός φάσματος επιλογών προκειμένου να επιτευχθεί η βέλτιστη ικανοποίηση των αναγκών. Η συμπεριφορά του εξαρτάται εν πολλοίς από την εμπειρική μάθηση που αποκτάται από τη δραστηριότητα του οργανισμού.

Η συσσωρευμένη εμπειρία επιτρέπει στο ζώο να προσαρμόζεται ενεργά στις αλλαγές του περιβάλλοντός του. Τα πειράματα του I.

Π. Παυλόφ έδειξαν ότι η εμπειρία του ζώου συμβάλλει ώστε ένα μη εξαρτημένο αντανακλαστικό να εμφανίζεται ως αντίδραση όχι σε ένα μόνο σήμα, αλλά σε μια σειρά σημάτων, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που είναι τελείως άγνωστα στον οργανισμό. Έτσι κάποια τεχνητά –μη βιολογικά ερεθίσματα μπορούν να προκαλέσουν μη εξαρτημένα αντανακλαστικά. Τα εξαρτημένα αντανακλαστικά που δημιουργούνται κατ' αυτό τον τρόπο μπορούν να διευρύνουν σημαντικά το φάσμα των μορφών συμπεριφοράς του οργανισμού.

Επίσης, η **ενίσχυση του ρόλου της κεκτημένης εμπειρίας στη συμπεριφορά** ενός είδους γέννησε την **ανάγκη της μετάδοσης αυτής της εμπειρίας** από τον ένα εκπρόσωπο του είδους στον άλλο, ώστε να διασφαλιστεί η επιβίωση των απογόνων. Μιμούμενα του γονείς τα νεογνά αναπαράγουν τις σειρές από εξαρτημένα αντανακλαστικά τα οποία είχαν αναπτυχθεί από τους γονείς στη διάρκεια της ζωής τους. Στη φάση της ενηλικίωσης οι εκπρόσωποι κάθε επόμενης γενιάς κάτω απ' την επίδραση των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος διαμορφώνουν το δικό τους σύστημα εξαρτημένων αντανακλαστικών το οποίο μεταδίδουν με εκπαίδευση στις επόμενες γενιές.

Στη συσσώρευση, αξιοποίηση και μετάδοση της εμπειρίας ο εγκέφαλος αποδεικνύεται ένα μοναδικό εργαλείο για τα έμβια όντα. Ο εγκέφαλος εμφανίζεται στην πορεία της εξέλιξης ως συμπλήρωμα προς το γενετικό μηχανισμό: αν η ειδολογική εμπειρία συσσωρεύεται, καταγράφεται και μεταδίδεται διαμέσου του μηχανισμού των χρωμοσωμάτων, η ατομική εμπειρία συσσωρεύεται, διατηρείται και μεταδίδεται σε άλλα άτομα διαμέσου της λειτουργίας του εγκεφάλου.⁶

Σε συνάρτηση με αυτή τη διαδικασία μετάδοσης, αφομοίωσης, αξιοποίησης της κεκτημένης εμπειρίας αναπτύσσονται στα ζώα κατώτερες μορφές νόησης, στοιχεία δηλαδή της διάνοιας όπως η ανάλυση, η σύνθεση, η γενίκευση. Μάλιστα, ο βαθμός ανάπτυξης αυτών των στοιχείων είναι ανάλογος της σημασίας που αποκτά στη ζωή του ζώου η κεκτημένη εμπειρία.

Έτσι, από γενιά σε γενιά μεταδίδεται ένα σύστημα αντιδράσεων τύπου εξαρτημένων αντανακλαστικών σε σήματα του περιβάλλοντος. Αυτή η συμπεριφορά που ανταποκρίνεται σε σήματα του περιβάλλοντος καλλιεργείται στα πλαίσια της εκπαίδευσης των ζώων ώστε να αντιδρούν στα σήματα αυτά. Η **εκπαίδευση**, λοιπόν, ως **διαδικασία μετάδοσης κεκτημένης εμπειρίας** έχει τις **απαρχές** της στις **διαγενεακές σχέσεις του ζωικού βασιλείου**.

Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι η εν λόγω εκπαίδευση των νεογνών του ζωικού βασιλείου καθορίζεται από τις ενστικτώδεις μορφές διαγενεακών σχέσεων. Η μετάδοση της συσσωρευμένης εμπειρίας συνιστά βιολογικά ρυθμιζόμενο «καθήκον» της μιας γενιάς προς την άλλη, των γονέων προς τα τέκνα. Αυτή η «εκπαιδευτική» σχέση που δημιουργείται κατά τη μετάδοση της συσσωρευμένης εμπειρίας δεν υπερβαίνει τις φυσικές-βιολογικές σχέσεις μεταξύ των ζώων.

Ως συνέπεια της μετάδοσης συσσωρευμένης εμπειρίας και ενώ ο γονότυπος μεταξύ διαφορετικών εκπροσώπων του ίδιου είδους μπορεί να μη διαφέρει, η συμπεριφορά των ζώων αυτών που συνιστά αντίδραση με τη μορφή εξαρτημένων αντανακλαστικών σε σήματα του περιβάλλοντος μπορεί να αποκλίνει σημαντικά. Η εν λόγω συμπεριφορά των ζώων δεν πρέπει βέβαια να συγχέεται με τη συνειδητή –σκόπιμη συμπεριφορά των ανθρώπων. Τα ζώα δεν κατανοούν τα αίτια που καθορίζουν την επιτυχία της μιας ή της άλλης εξαρτημένης αντίδρασης. Απλά διαισθάνονται ή ενθυμούνται την ύπαρξη σχέσης μεταξύ επιτυχίας και κατάλληλης αντίδρασης σε επίπεδο εξαρτημένων αντανακλαστικών.

Επίσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ικανότητα ορισμένων ζώων να αξιοποιούν περισσότερο την κεκτημένη εμπειρία αποτέλεσε ισχυρό μηχανισμό προσαρμοστικότητας και επιβίωσης με αποτέλεσμα η βιολογική εξέλιξη να κατευθυνθεί προς την εμφάνιση οργανισμών με συνεχώς ενισχυόμενες τις ευέλι-

6. Ντουμπίνιν Ν.Π., *Τι είναι ο άνθρωπος*, εκδ. Μύσλ, Μόσχα, 1983, σελ. 101.

πτες μορφές συμπεριφοράς, που δεν καθορίζονταν αυστηρά από έμφυτους μηχανισμούς. Κατ' αντίστοιχο τρόπο στην εξέλιξη των ειδών προκρινόταν εκείνο το είδος νευρικού συστήματος που υποστήριζε μια περισσότερο ευέλικτη και εδραζόμενη στην αξιοποίηση της εμπειρίας συμπεριφορά. ⁷

Ας μη μας διαφεύγει όμως ότι η εμπειρία στα ζώα και η αξιοποίησή της ποτέ δεν υπερβαίνει –δεν υποκαθιστά το ενστικτώδες πρόγραμμα συμπεριφοράς, ποτέ δεν καθίσταται αποφασιστικός παράγοντας εξέλιξης του οργανισμού και της σχέσης του με το περιβάλλον. Η εξέλιξη των ειδών του ζωικού βασιλείου παραμένει υποταγμένη στους νόμους της φυσικής επιλογής.

3. Η εργασία ως ιδιότυπα ανθρώπινος τρόπος αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον

Ο άνθρωπος στη σχέση του με το περιβάλλον διαφέρει από τα ζώα, πρωτίστως, ως προς το γεγονός ότι η σχέση αυτή και οι μηχανισμοί που την υλοποιούν, αφενός μεν, έπαψαν να υποτάσσονται άμεσα στην εξυπηρέτηση των σωματικών αναγκών του ατόμου, αφετέρου δε, έπαψαν να εξαρτώνται από τις σωματικές ιδιαιτερότητές του. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι βιολογικές ανάγκες, στο βαθμό που καθίστανται σκοπός της ανθρώπινης δραστηριότητας, και η ικανοποίησή τους δεν παραμένουν πάντα στοιχείο της εργασίας και προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου.

Το ζώο αντιλαμβάνεται το περιβάλλον από τη σκοπιά των βιολογικών αναγκών του και της σημασίας που έχει το περιβάλλον αυτό για την επιβίωση και αναπαραγωγή του. «*Η πρώτη διαφορά κάθε είδους δραστηριότητας των ζώων από τη δραστηριότητα του ανθρώπου έγκειται στο γεγονός πως αποτελεί μian ενστικτώδη -βιολογική δραστηριότητα ... η δραστηριότητα του ζώου πραγματοποιείται μόνο σε σχέση με το αντικείμενο των ζωτικών, βιολογικών αναγκών, ή σε σχέση με τις ιδιότητες, τα αντικείμενα και τις μεταξύ αυτών σχέσεις (τις περιστάσεις) που επενεργούν στο ζώο, και που αποκτούν για το ζώο τη σημασία αυτού, με το*

*οποίο συνδέεται η ικανοποίηση συγκεκριμένης βιολογικής ανάγκης».*⁸

Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα από τη σκοπιά της εμπλοκής του σε μια διαμεσολαβημένη από τεχνητά μέσα (εργαλεία, μέσα παραγωγής) διαδικασία αλληλεπίδρασης μαζί της, η οποία όμως εμπλοκή δεν υποτάσσεται σε ένα έμφυτο πρόγραμμα συμπεριφοράς, ούτε αποσκοπεί άμεσα στην ικανοποίηση βιολογικών αναγκών. Η εμπλοκή του ανθρώπου στην εργασιακή αλληλεπίδραση με το περιβάλλον παρακολουθεί πλέον τους κανόνες χρήσης των μέσων αλληλεπίδρασης (των εργαλείων, των μέσων παραγωγής) και τους κανόνες συναναστροφής με τους άλλους ανθρώπους, μαζί με τους οποίους το άτομο αλληλεπιδρά με το περιβάλλον.

Η απελευθέρωση της ανθρώπινης δραστηριότητας από τα βιολογικά δεδομένα της φύσης του - της βιολογικής υποκειμενικότητας του επέτρεψε την προσέγγιση της πραγματικότητας όχι από υποκειμενική (όχι από τη σκοπιά του αναπόδραστου βιολογικά κωδικοποιημένου προγράμματος συμπεριφοράς) αλλά από αντικειμενική σκοπιά, από τη σκοπιά των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων – των ιδιοτεροτήτων της πραγματικότητας. Έτσι εμφανίστηκε η ελεύθερη ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία δεν καθορίζεται, άμεσα, από τις φυσικές ανάγκες του ανθρώπου, από τις ανάγκες επιβίωσης και αναπαραγωγής του.

Όπως για παράδειγμα αναφέρει ο Α. Ν. Λεόντιεφ η δραστηριότητα ενός μέλους της πρωτόγονης κοινότητας, το οποίο συμμετέχει στο συλλογικό κνήγι θηραμάτων με καθήκον την καταδίωξη των ζώων, έχει μεν ως κίνητρο κάποιες βιολογικές ανάγκες (την ανάγκη για τροφή, ένδυση), αποσκοπεί όμως άμεσα σε κάτι άλλο που δε συνδέεται με την ικανοποίηση των αναγκών του: στο να τρομάξει την αγέλη των ζώων και να την κατευθύνει στο σημείο όπου άλλα μέλη της ομάδας έχουν στήσει ενέδρα. Η δραστηριότητα του εν λόγω

7. Βλ. ό.π., σελ. 95

8. Λεόντιεφ Α.Ν., *Προβλήματα ανάπτυξης του ψυχισμού*, Μόσχα, 1981, σελ. 264

μέλους σταματά χωρίς να έχει εξασφαλίσει από μόνη της τα μέσα ικανοποίησης βιολογικών αναγκών.⁹

Αυτό λοιπόν που καθοδηγεί τη δραστηριότητα του συγκεκριμένου ανθρώπου δεν είναι η βιολογική του ανάγκη και ο γενετικά καθορισμένος τρόπος ικανοποίησής της, αλλά είναι το σχέδιο της συλλογικής και ταυτόχρονα καταμερισμένης προσπάθειας της κοινότητας, ένα σχέδιο που αποτελεί το αποτέλεσμα επιλογών και συνεννοήσεων μεταξύ των μελών της κοινότητας. Κατευθυντήριος άξονας της εν λόγω δραστηριότητας είναι η συλλογική αντίληψη για τις αντικειμενικές προϋποθέσεις, τους όρους και τους τρόπους επιτυχίας του κυνηγετικού εγχειρήματος.

Έτσι, ο άνθρωπος παράγει για τους άλλους ανθρώπους (ικανοποιεί ανάγκες άλλων ανθρώπων) ή ακόμη παράγει και αναπαράγει άλλους ζωικούς οργανισμούς, κάτι που δε συμβαίνει στα ζώα. Τα ζώα δεν ξεφεύγουν από τη δραστηριότητα που υποτάσσεται στην αναπαραγωγή της ατομικότητάς τους. Αυτή η δραστηριότητα προκαλείται από τη βιολογική σημασία που έχει για το ζώο το ένα ή το άλλο αντικείμενο της πραγματικότητας μιας και μπορεί να ικανοποιήσει τις βιολογικές ανάγκες του.

Σύμφωνα με τη σπουδαία επισήμανση του Κ. Μαρξ «Τα ζώα παράγουν μόνο προς μια κατεύθυνση, ενώ ο άνθρωπος παράγει καθολικά. Τα ζώα παράγουν μόνο κάτω από την πίεση της άμεσης φυσικής ανάγκης, ενώ ο άνθρωπος παράγει ακόμα κι όταν είναι ελεύθερος από τη φυσική ανάγκη και παράγει πραγματικά μόνο απελευθερωμένος από την ανάγκη αυτή. Τα ζώα παράγουν μόνο τον εαυτό τους, ενώ ο άνθρωπος αναπαράγει ολόκληρη τη φύση ... Τα ζώα παράγουν σύμφωνα με τα πρότυπα και τις ανάγκες του είδους στο οποίο ανήκουν, ενώ ο άνθρωπος είναι ικανός να παράγει σύμφωνα με τα πρότυπα κάθε είδους και να επιβάλλει σε κάθε αντικείμενο το φυσικό του πρότυπο. Γι' αυτό ο άνθρωπος παράγει – επίσης σύμφωνα με τους νόμους της μορφιάς».¹⁰

μορφία του ανθρώπινου είδους είναι η ικανότητα των ανθρώπων να μετασχηματίζουν σκόπιμα - συνειδητά τη φύση προσαρμόζοντάς την στις ανάγκες τους αντί, κυρίως, να προσαρμόζονται οι ίδιοι στις αλλαγές του φυσικού περιβάλλοντος, όπως κάνουν οι άλλοι οργανισμοί.

Απέναντι στις αλλαγές και προκλήσεις του περιβάλλοντος δεν ήταν η αλλαγή της βιολογικής φύσης του ανθρώπου αυτή που διασφάλισε την προσαρμοστικότητα και επιβίωση του είδους (η βιολογική φύση του Homo Sapiens, σε όλο το φάσμα των ανθρώπινων φυλών, τα τελευταία 40.000 χρόνια δεν άλλαξε σχεδόν καθόλου), παρά ήταν η εργασιακή αλληλεπίδραση ανθρώπου – φύσης, η σκόπιμη αλλαγή του φυσικού περιβάλλοντος, αυτή που δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την επιβίωση και ανάπτυξη των ανθρώπων.

Ας εξετάσουμε λεπτομερέστερα την εργασιακή δραστηριότητα. Ως εργασία εννοούμε την ιδιότυπα ανθρώπινη αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, η οποία διαμεσολαβείται

α) από τη χρήση εργαλείων (μορφολογικά και λειτουργικά μετασχηματισθέντων φυσικών σωμάτων) με τα οποία ο άνθρωπος επιχειρεί το μετασχηματισμό του αντικείμενου της εργασίας καθοδηγούμενος από ένα σκοπό - από την ιδεατή αναπαράσταση του επιδιωκόμενου για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών **τελικού αποτελέσματος** (ο σκοπός, το αντικείμενο της εργασίας, τα μέσα εργασίας, ο τρόπος εργασίας και το αποτέλεσμα της εργασίας στην ενότητά τους συνιστούν τις πτυχές της εργασίας) και

β) από ένα ιδιαίτερο πλέγμα ανθρώπινων σχέσεων – από τις σχέσεις παραγωγής.

Η εργασιακή-παραγωγική σχέση του ατόμου προς τη φύση υφίσταται πάντα σε συνάρτηση και αλληλεπίδραση με τις σχέσεις παραγωγής μεταξύ των ανθρώπων.

9. Ο.π., σελ. 279-280.

10. Μαρξ Κ., *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1975, σελ. 99.

Η διαμεσολάβηση της εργασιακής -ιδιότυπα ανθρώπινης σχέσης με το φυσικό περιβάλλον από τη χρήση εργαλείων αποτελεί κομβικό σημείο για τη διαμόρφωση των ιδιαίτερων στοιχείων που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο ως προσωπικότητα.

Τα εργαλεία, ως μέσα διαμεσολάβησης προσαρμολογημένα στις ιδιομορφίες της εκάστοτε εργασιακής δραστηριότητας και της εκάστοτε υπο διαμόρφωση αντικειμενικής πραγματικότητας (του αντικειμένου της εργασίας), απελευθερώνουν τον άνθρωπο από τις περιορισμένες δυνατότητες επενέργειας στον υλικό κόσμο που του παρέχουν τα όργανα του σώματός του, η φυσική-βιολογική ατομικότητά του. Με τη βοήθεια των εργαλείων ο άνθρωπος αναλύει τον υλικό κόσμο, ανακαλύπτει τις αντικειμενικές του ιδιότητες, επενεργεί σ' αυτόν σύμφωνα με το μέτρο, τα πρότυπα, τις νομοτελίες του ίδιου του υλικού κόσμου.

Η διαμεσολάβηση της σχέσης του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον από τα εργαλεία απελευθερώνει τον άνθρωπο από την άμεση, βιολογική, φυσική σχέση με το περιβάλλον αυτό. Στη θέση των φυσικών, ενστικτωδών μορφών ρύθμισης της σχέσης ατόμου -περιβάλλοντος, όπου το άτομο στην ουσία δεν αυτορυθμίζει, δεν επιλέγει τη συμπεριφορά του, η είσοδος των εργαλείων στη σχέση ατόμου -περιβάλλοντος επιφέρει τη σκοπιμότητα, την ανάπτυξη, δηλαδή, σκόπιμης συμπεριφοράς. Τα εργαλεία, ως ήδη μορφολογικά και λειτουργικά μετασχηματισμένα φυσικά σώματα συνιστούν την πρώτη ενσάρκωση (η δεύτερη αφορά το τελικό προϊόν της εργασίας) των εργασιακών σκοπών του ανθρώπου (σκοπών που διαμορφώνονται μέσω της αξιοποίησης της συσσωρευμένης εμπειρίας της κοινωνίας και φέρνουν το στίγμα των συλλογικών-κοινωνικών μορφών σκοποθεσίας), η δε χρήση τους συνεπάγεται το σκόπιμο επαναπροσδιορισμό των ανθρώπινων ενεργειών προκειμένου να επιτευχθεί το επιζητούμενο, διαφορετικό κάθε φορά, εργασιακό αποτέλεσμα.

Η αναγνώριση-αποκωδικοποίηση από τον άνθρωπο, μέσα από τη συνεχή-επαναλαμβανόμενη χρήση εργαλείων, αυτού του στοιχείου της

σκοπιμότητας που εκφράζεται (στην αρχή βέβαια με αυθόρμητο -τυχαίο τρόπο) στα μέσα διαμεσολάβησης (στα εργαλεία) και μάλιστα ως στοιχείο που διακρίνει αποφασιστικά την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον όλης της ανθρώπινης ομάδας- κοινότητας οδηγεί στην ανακάλυψη της διαφοράς του ανθρώπου από το φυσικό περιβάλλον, στην ανακάλυψη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. *«Η σταθερή, αντικειμενοποιημένη και αλλεπάλληλα επαναλαμβανόμενη ή τροποποιούμενη σε όμοιες (ή ανόμοιες) συνθήκες διαμεσολάβηση του μέσου- εργαλείου, επιτρέπει στον άνθρωπο να διακρίνει την πηγή του ερεθίσματος από το ερέθισμα δηλαδή το αντικείμενο αφεαυτού, γεγονός που του παρέχει τη δυνατότητα ... να διακρίνει τον εαυτό του από τον περίγυρο.»*¹¹

Στην εργασιακή αλληλεπίδραση ανθρώπου -φύσης, η οποία έχει συλλογικό χαρακτήρα (αποτελεί πάντα αλληλεπίδραση συνόλου ανθρώπων με τη φύση) και μετασχηματίζοντας τη φύση το άτομο αποκτά συνείδηση της διαφοράς του από το φυσικό περιβάλλον και της διαφοράς των ανθρώπινων κοινωνικών συλλογικτήτων - των ανθρώπινων εργασιακών σχέσεων από τις φυσικές συλλογικότητες και σχέσεις.

Τα εργαλεία λοιπόν είναι συνυφασμένα με την εμφάνιση της σκόπιμης επενέργειας του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι ο σκοπός καθίσταται πραγματικός -αληθής σκοπός στο βαθμό που υπάρχουν τα μέσα υλοποίησής του και στο βαθμό που το τελικό αποτέλεσμα επιβεβαιώνει τη συνάφεια του αρχικού σκοπού με τα επιλεχθέντα μέσα. Ειδάλλως, **όταν απουσιάζουν τα μέσα υλοποίησης** του σκοπού, η ιδεατή αναπαράσταση του τελικού προϊόντος της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι, αναπόφευκτα, εξαιρετικά συγκεχυμένη, είναι δύσκολο εν γένει να ορίσουμε ποιο είναι αυτό το προσδοκώμενο τελικό προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, κοντολογίς, **είναι αδύνατο να ορίσουμε το σκοπό της δραστηριότητας.**

11. Πατέλης Δ., «Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης», *Ουτοπία*, τεύχ. 34, Μάρτιος-Απρίλιος 1999, σελ. 100.

4. Εργασία και συνείδηση

Η ικανότητα αυτή του αποτελέσματος, δηλαδή του μελλοντικού προϊόντος της δραστηριότητας, να την κατευθύνει και να τη διευθύνει προϋποθέτει το γεγονός ότι αυτό είναι παρόν στο κεφάλι του υποκειμένου με μια τέτοια μορφή η οποία επιτρέπει την αντιπαραβολή του με το αφετηριακό υλικό (το αντικείμενο της εργασίας), με τα μέσα εργασίας, καθώς και τη σύγκρισή του με τα στάδια μετασχηματισμού του αντικειμένου και με το αποτέλεσμα (το προϊόν της εργασίας).

Με άλλα λόγια, το υποκείμενο θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα να δρα με τις ίδιες τις μορφές, με τις παραστάσεις, και, συνεπώς, το περιεχόμενο αυτού που αντανάκλαται θα πρέπει να είναι εμφανές στο υποκείμενο, να υπάρχει για το ίδιο, πράγμα που σημαίνει ότι θα πρέπει να έχει τη μορφή της συνειδητής αντανάκλασης, της συνείδησης. Έτσι λοιπόν, η συνειδητή παρουσία αυτού που αντανάκλαται στο υποκείμενο συνιστά απαραίτητη συνθήκη για μίαν αποτελεσματική δραστηριότητα –εργασιακή, αισθητική και για κάθε άλλη δημιουργική δραστηριότητα του ανθρώπου που αποσκοπεί στο μετασχηματισμό του κόσμου. Άλλωστε, η αναγκαιότητα της συνείδησης έγκειται ακριβώς στην ύπαρξη του ανθρώπου ως όντος που μετασχηματίζει το περιβάλλον του προσαρμόζοντάς το στις ανάγκες του.

Η **εργασιακή δραστηριότητα** οδηγεί στην αποτύπωση (αντικειμενοποίηση) στο προϊόν της και αυτής της εσωτερικής, ιδεατής μορφής που καθοδήγησε τη δραστηριότητα του υποκειμένου. Με αυτή την εξωτερικευμένη διάστασή της η εσωτερική μορφή καθίσταται αντικείμενο αντανάκλασης. Η αντιπαραβολή στο κεφάλι του ανθρώπου της εσωτερικής μορφής και του αντικειμένου της αντανάκλασης με την αποτυπωμένη σ' αυτό μορφή οδηγεί στη **συνειδητοποίηση** της τελευταίας.¹²

Αυτή η ιδεατή μορφή στην εσωτερική και εξωτερική της (αντικειμενοποιημένη) διάσταση αφορά αφενός το υπο διαμόρφωση φυσικό περιβάλλον –το αντικείμενο της εργασίας, τα μέσα αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον (τα μέσα παραγωγής, τους τρό-

πους λειτουργίας και χρήσης των μέσων αυτών) και τις αναγκαίες σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους (τον καταμερισμό εργασίας, τις σχέσεις παραγωγής) στα πλαίσια των οποίων το κάθε άτομο συμμετέχει στην εργασιακή αλληλεπίδραση με τη φύση.

Η συνείδηση, λοιπόν, ως απότοκη της εργασιακής δραστηριότητας ιδιότυπη μορφή του ανθρώπινου ψυχισμού αποτελεί αφενός γνώση του κόσμου, αναγκαία για τον σκοποκατευθυνόμενο μετασχηματισμό του και αφετέρου αντανάκλαση της σχέσης -του δεσμού με τους άλλους ανθρώπους ως δεσμού μεταξύ υποκειμένων, δηλαδή, μεταξύ ατόμων που συνειδητά και σκόπιμα μετασχηματίζουν τον κόσμο τους.¹³

Βέβαια, συνείδηση δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το υλικό όργανό της που είναι ο εγκέφαλος-ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα, το οποίο συγκεντρώνει πληθώρα βιολογικών (βιοηλεκτρικών, βιοχημικών) διαδικασιών.

Υπάρχουν περιπτώσεις στο ζωικό βασίλειο όπου συναντάμε αρκετά περίπλοκες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μελών ενός βιολογικού είδους (μέλισσες, τερμίτες, μυρμηγκία) και μεταξύ του είδους και του περιβάλλοντος, οι οποίες (αλληλεπιδράσεις) μοιάζουν με σύνθετη και πολλές φορές συλλογική κατασκευαστική δραστηριότητα. Όμως στη βάση αυτών των περίπλοκων αλληλεπιδράσεων βρίσκονται τα γενετικά κωδικοποιημένα και κληροδοτούμενα ένστικτα και αντιδράσεις στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος.

Τα είδη αυτά δεν επιλέγουν τον τρόπο δραστηριότητάς τους, δε μετατρέπουν τη δραστηριότητά τους σε αντικείμενο μελέτης, γνώσης,

12. Βλ. Λεόντιεφ Α.Ν., «Η έννοια της αντανάκλασης και η σημασία της για την ψυχολογία», *18ο Διεθνές Συνέδριο Ψυχολογίας*, εκδ. Ναούκα, Μόσχα, 1966, σ. 19

13. Το κοινωνικό συνειδέναι «...είναι αφενός μεν συνειδέναι, δηλαδή γνωστική σχέση του υποκειμένου προς το αντικείμενο (επιστητό), αφετέρου δε συνειδέναι, δηλαδή συνειδητοποίηση και προτρέχουσα σύλληψη της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, των αμοιβαίων σχέσεων και της επικοινωνίας τους (των ανθρώπων ως υποκειμένων). Πατέλης Δ., «Για μια κοινωνικοφιλοσοφική θεώρηση της παιδείας.» *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 113/2000, σελ. 52

ιδεατής αναδιοργάνωσης και σκόπιμης αυτορύθμισης. Θα λέγαμε ότι είναι εγκλωβισμένα σε ένα συγκεκριμένο, γενετικά καθορισμένο τρόπο δραστηριότητας. Σύμφωνα με την εύστοχη επισήμανση του Κ. Μαρξ «*Το ζώο είναι ταυτόσημο με τη ζωτική του δραστηριότητα. Δεν ξεχωρίζει από τη δραστηριότητα αυτή το ζώο είναι η ίδια η δραστηριότητα.*»¹⁴ Από τη στιγμή που το ζώο δεν ξεχωρίζει τον εαυτό του από τη δραστηριότητά του, δεν ξεχωρίζει τον εαυτό του και από τη σχέση του με το περιβάλλον μέσω αυτής της δραστηριότητας. «*Αν για το ζώο κάθε αντικείμενο της περιβάλλουσας πραγματικότητας προβάλλει πάντα σε άρρηκτη εξάρτηση από τις ενστικτώδεις ανάγκες του, τότε και η σχέση του ζώου με αυτό (με το αντικείμενο –Π.Π.), ποτέ δεν υπάρχει για το ίδιο ως τέτοια, αυτή καθαυτή, ως ξεχωριστή από το αντικείμενο.*»¹⁵

Αντίθετα ο άνθρωπος δεν είναι εγκλωβισμένος σε ένα γενετικά καθορισμένο πρότυπο συμπεριφοράς και αλληλεπιδράσεων με το περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους. Η δραστηριότητα, η συμπεριφορά του και τα αποτελέσματά της είναι γι' αυτόν εν πολλοίς το ζητούμενο που θα πρέπει κάθε φορά να προσδιορίσει, να επιλέξει, να επανακαθορίσει.

Όπως αναφέρει ο Κ. Μαρξ «*Η αράχνη κάνει δουλειές που μοιάζουν μ' αυτές που κάνει ο υφαντής, και η μέλισσα με το χτίσιμο των κυττάρων της κερήθρας της ντροπιάζει κάμποσους ανθρώπους –αρχιτέκτονες. Αυτό όμως που ξεχωρίζει από τα πριν το χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι έχει κιόλας φτιάξει το κύτταρο στο κεφάλι του, προτού το φτιάξει στο κερί. Στο τέλος του προτσές της εργασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα που υπήρχε κιόλας από την αρχή στην παράσταση του εργάτη, δηλ. υπήρχε κιόλας ιδεατά.*»¹⁶

Η συνείδηση λοιπόν και ο τρόπος ζωής –συμπεριφοράς του ανθρώπου, η στάση του απέναντι στην κοινωνία δεν προβλέπονται από κανέναν βιολογικό κώδικα. Όταν λοιπόν εξετάζουμε τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου σε συνάρτηση με την κοσμοθεωρία και τις ηθικές αρχές του καμιά γνώση σχετικά με τη βιολογική του φύση και τα γονίδια του δε μπορεί να μας φανεί χρήσιμη.

5. Ο άνθρωπος ως προσωπικότητα και η αναγκαιότητα της παιδαγωγίας

Η ικανότητα της σκοποθεσίας και της σκοποκατευθυνόμενης δραστηριότητας αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της κατεξοχήν ανθρωπίνης σχέσης του ατόμου με το περιβάλλον του και, συνάμα, συνιστά ειδοποιό γνώρισμα της ανθρωπίνης ατομικότητας, θεωρούμενης ως προσωπικότητας. **Με τον όρο προσωπικότητα εννοούμε το άτομο ως διαλεκτική ενότητα της βιολογικής του φύσης και των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες αυτό εμπλέκεται.** Η προσωπικότητα, συνεπώς, δεν αφορά μόνο μια περιορισμένη στα υλικά - σωματικά όρια του ατόμου πραγματικότητα. Πρόκειται για τη συνάφεια της σωματικά ορισμένης ατομικότητας με ένα ιστορικά συγκεκριμένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων.

«*Προσωπικότητα είναι το σύνολο των σχέσεων του ανθρώπου με τον εαυτό του ως σχέσεων με κάποιον “άλλον”, η σχέση του “ΕΓΩ” με τον εαυτό του ως σχέση με κάποιον “ΟΧΙ-ΕΓΩ”. Γι' αυτό, το “σώμα” της (της προσωπικότητας-Π.Π.) δεν είναι το ξεχωριστό σώμα του ατόμου που ανήκει στο είδος “homo sapiens”, αλλά τουλάχιστον δύο τέτοια σώματα –“ΕΓΩ” και “ΕΣΥ”, ενωμένα, ούτως ειπείν, σε ένα σώμα με κοινωνικούς –ανθρώπινους δεσμούς, με σχέσεις και αλληλεπιδράσεις.*»¹⁷ Το πλέγμα αυτών των σχέσεων εκφαινεται στο κοινωνικοποιημένο άτομο με τη μορφή του ιδιότυπα ανθρώπινου ψυχισμού, της συνείδησης, αλλά και του συνόλου των συνηθειών, ικανοτήτων, δεξιοτήτων που η κοινωνική ζωή αναπτύσσει στο άτομο καθώς και των αντίστοιχων σωματικών αλλαγών, οι οποίες συνοδεύουν την ανάπτυξη αυτών των ικανοτήτων.

Η σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και προς το φυσικό περιβάλλον άλλαξε στην

14. Μαρξ Κ., ό.π., σελ. 98

15. Λεόντιεφ Α.Ν., *Προβλήματα ανάπτυξης του ψυχισμού*, Μόσχα, 1981, σελ. 266

16. Μαρξ Κ., *Κεφάλαιο*, τ.1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ. 191

17. Πιλένκοφ Ε.Β., «Τι είναι τέλος πάντων η προσωπικότητα;» *Από πού αρχίζει η προσωπικότητα*, εκδ. Πολιτιζντάτ, Μόσχα, 1984, σελ. 329.

πορεία του χρόνου, κατέστη κοινωνική. Η σχέση αυτή καθορίζεται πλέον από την εργασία, την παραγωγική ανταλλαγή ύλης μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης. Τουτέστιν καθορίζεται από τη χρήση εργαλείων, μέσων παραγωγής (μέσων εργασίας και φυσικών δυνάμεων - διαδικασιών που εμπλέκονται στην παραγωγή), μέσα σε ένα πλαίσιο εργασιακών σχέσεων - σχέσεων παραγωγής, και μέσω αυτών των σχέσεων. **Η διαλεκτική αλληλεπίδραση των παραγωγικών δυνάμεων (των μέσων παραγωγής και του ανθρώπου ως συντελεστή της εργασίας) και των σχέσεων παραγωγής συνιστούν την καθοριστική πτυχή της κοινωνικής ολότητας, την ουσία της κοινωνίας.**

Η ένταξη, λοιπόν, κάθε νέας γενιάς στην κοινωνία είναι συνυφασμένη με την αφομοίωση αυτής της ουσίας, των ιδιότυπα ανθρώπινων, δηλαδή κοινωνικών, τρόπων αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους. Από εδώ προκύπτει **η αναγκαιότητα της παιδαγωγίας**. Η απλή φυσική - βιολογική ανάπτυξη του ανθρώπινου οργανισμού με κανένα τρόπο δεν οδηγεί στην ανάπτυξη των ειδιοποιών για τον άνθρωπο τρόπων συμπεριφοράς και δραστηριότητας.

Οι τρόποι αυτοί ως πολιτισμικά επιτεύγματα δεν αποτυπώνονται στις σωματικές-μορφολογικές ιδιαιτερότητες του ανθρώπινου είδους. Η ικανότητα του ανθρώπου να πραγματοποιεί συγκεκριμένα είδη εργασίας, η ομιλία, η έλλογη και σκόπιμη συμπεριφορά, η καλλιτεχνική δημιουργία κλπ δεν κληροδοτούνται από τη μία γενιά στην άλλη μέσω της γενετικής πληροφορίας, δεν είναι κωδικοποιημένες στα γονίδια. Του λόγου το αληθές αποδεικνύει το παράδειγμα παιδιών τα οποία είχαν αρπαχθεί από ζώα και μεγάλωσαν μαζί τους (όπως η Καμάλα και η Αμάλα στις Ινδίες που είχαν μεγαλώσει σε μια αγέλη λύκων) και όταν βρέθηκαν από τους ανθρώπους δεν παρουσίαζαν κανένα στοιχείο ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Οι παραπάνω ικανότητες του ανθρώπου αποκτούνται μέσω της διαδικασίας κοινωνικοποίησής του, μέσω της εκπαίδευσής του από το κοινωνικό περιβάλλον. Απαιτείται συγκεκριμένη -σκόπιμη παιδαγωγική επενέργεια

στα νεαρά άτομα προκειμένου αυτά να αφομοιώσουν τους εν λόγω τρόπους.

Εκτός αυτού, το εύρος των δυνατοτήτων ανάπτυξης του ατόμου αποκαλύπτεται ως το εύρος των ιστορικά καθορισμένων ιδιότυπα ανθρώπινων τρόπων (μέσων) αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους. Όσο πιο σύνθετοι-περίπλοκοι είναι οι τρόποι αυτοί τόσο πιο σύνθετη είναι η ανθρώπινη προσωπικότητα που διαμορφώνεται μέσω της αφομοίωσης των εν λόγω τρόπων.

Η ένταξη του ατόμου στην κοινωνία ως διαδικασία αφομοίωσης των ιδιότυπα ανθρώπινων, δηλαδή κοινωνικών, τρόπων αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους συνιστά ταυτόχρονα μια διαδικασία πνευματικής ανάπτυξης του ατόμου. Οι ιδιότυπα ανθρώπινοι τρόποι αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους είναι, ως επί το πλείστον, οι τρόποι χρήσης του λειτουργικά και μορφολογικά τροποποιημένου φυσικού περιβάλλοντος, του τεχνητού περιβάλλοντος -του τεχνικού πολιτισμού. Ο τεχνικός πολιτισμός αποτελεί προϊόν της σκόπιμης -συλλογικής -εργασιακής προσπάθειας των ανθρώπων, ενσάρκωση-αντικειμενοποίηση ανθρώπινων σκοπών -ιδεών.

Συνεπώς, η χρήση -λειτουργία των επιτευγμάτων του τεχνικού πολιτισμού απαιτεί γνώση των ιδεών -νοημάτων που ο ίδιος ενσαρκώνει. Για το λόγο αυτό η διαμεσολάβηση από τον τεχνικό πολιτισμό της σχέσης των ανθρώπων με το περιβάλλον και μεταξύ τους είναι αυτή που χαρακτηρίζει τις κατεξοχήν ανθρώπινες-κοινωνικές μορφές συμπεριφοράς και δραστηριότητας από τις ενστικτώδεις μορφές συμπεριφοράς των ζώων.

Η ανακάλυψη-αφομοίωση των νοημάτων που κρύβει ο τεχνητός-δημιουργημένος από τον άνθρωπο υλικός κόσμος, ο τεχνικός πολιτισμός, και των συναφειών που χαρακτηρίζουν τις αναδυόμενες στη βάση αυτού του πολιτισμού κοινωνικές σχέσεις, συνιστά την ουσία της πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου, το πεδίο ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος, του πνευματικού πολιτισμού.

Αν η υλική παραγωγή συνιστά πράξη **αντικειμενοποίησης**, δηλαδή τη μετατροπή του σκοπού σε αποτέλεσμα, διά της χρήσης συγκεκριμένων μέσων-εργαλείων (διπλή αντικειμενοποίηση της νόησης: πρώτον, στα μέσα -εργαλεία, από τη στιγμή που ενσαρκώνεται σ' αυτά τα φυσικά σώματα ένας διαφορετικός-κοινωνικός τρόπος λειτουργίας, και, δεύτερον, στο αποτέλεσμα της εργασίας) η πνευματική εργασία συνιστά μιαν **αποαντικειμενοποίηση**: ανακάλυψη του νοήματος - του ανθρώπινου περιεχομένου που κρύβει ο τεχνητός -δημιουργημένος από τον άνθρωπο υλικός κόσμος.

Η πραγματικότητα που συναντά κάθε άνθρωπος με τη γέννησή του και η οποία παίζει αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη του είναι ένας κόσμος μετασχηματισμένος - δημιουργημένος από την εργασιακή δραστηριότητα του ανθρώπου. Αυτός όμως ο κόσμος στην αμεσότητά του δεν αποκάλυπτει την ιδεατή -κοινωνική πλευρά του. Η κοινωνική πλευρά του τεχνητού-μετασχηματισμένου φυσικού περιβάλλοντος και των σχέσεων μεταξύ των συγκεκριμένων βιολογικών όντων που εκπροσωπούν το ανθρώπινο είδος δεν είναι δοσμένη στη φυσική αμεσότητά τους και ως εκ τούτου η άμεση εμπειρική επαφή με αυτό το περιβάλλον από μόνη της δεν επαρκεί για την ανάπτυξη μιας αυθεντικά ανθρώπινης-κοινωνικής σχέσης μαζί του. Γι' αυτό το λόγο η απλή ύπαρξη του ανθρώπου σ' ένα τέτοιο περιβάλλον δε διασφαλίζει από μόνη της την ικανοποιητική αφομοίωση των ιδιότυπα ανθρώπινων τρόπων αλληλεπίδρασης με αυτό. Απαιτείται συνεπώς μια ειδική, σκόπιμη δραστηριότητα προκειμένου οι τρόποι αυτοί να αποκαλυφθούν στο κάθε νέο άτομο. Εδώ έγκειται και η ιδιομορφία της **παιδαγωγίας** ως εξειδικευμένης ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η **παιδαγωγία**, ως διαδικασία μετάδοσης των νοημάτων που ενσαρκώνονται στο τεχνητό περιβάλλον και στις διαμεσολαβημένες από αυτό ανθρώπινες σχέσεις και ως καλλιέργεια των ίδιων των τρόπων ανακάλυψης, επεξεργασίας, ανασύνθεσης, μετάδοσης αυτών των νοημάτων συνιστά διαδικασία διαμόρφωσης του πνευματικού κόσμου του ατό-

μου. Αλλά και κάθε αποφασιστικό άλμα στην πνευματική ανάπτυξη του έχει στοιχεία παιδαγωγίας, συνιστά δηλαδή την αφομοίωση, με τη βοήθεια της κοινωνίας, κοινωνικών αντικειμενοποιημένων ιδιοτήτων -δυνατοτήτων. Αυτή η διαδικασία αποαντικειμενοποίησης συνιστά διαπαιδαγώγηση-διαμόρφωση της ανθρώπινης νόησης και αισθαντικότητας, καλλιέργεια κοινωνικών αισθημάτων, κοντολογίς, διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Ορθώς, λοιπόν, η έννοια παιδεία ερμηνεύεται ως πνευματικός πολιτισμός (Culture), ως βίωση του πολιτισμού, ως προσωπική καλλιέργεια του ατόμου.¹⁸

Όσον αφορά τώρα τη διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τον καθοριστικό ρόλο της σκόπιμης -μεθοδικής - συστηματικής **παιδαγωγικής επενέργειας** στο άτομο. Η αφομοίωση του γραπτού λόγου, του μαθηματικού λογισμού, των επιστημονικών εννοιών, των κανόνων λογικής σκέψης και καλλιτεχνικής έκφρασης, είναι εφικτή μόνο μέσω της σκόπιμης και συστηματικής διδασκαλίας. Και κάθε συγκεκριμένο βήμα στην εκπαιδευτική διαδικασία διαμορφώνει με τη σειρά του τις προοπτικές για την παρέρα ανάπτυξη του νεαρού ατόμου.

Αυτόν τον καθοριστικό ρόλο της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ατόμου επισημαίνει εμφατικά ο Λεβ Βυγκότσκι: «Οι έρευνες απέδειξαν ότι η εκπαίδευση προπορεύεται πάντα της εξέλιξης. Το παιδί μαθαίνει να κατέχει ορισμένες ικανότητες σ' ένα ορισμένο κλάδο πριν μάθει να τις χειρίζεται συνειδητά και εκούσια».¹⁹ Σύμφωνα με τη θεωρία του περί **ζώνης πλησιέστερης ανάπτυξης** η εκπαίδευση καλλιεργεί στο παιδί μια σειρά λανθάνουσες δυνατότητες οι οποίες διαγράφουν της προοπτικές της ανάπτυξής του. Η διαφορά μεταξύ αυτού που μπορεί να κάνει το παιδί μόνο του και αυτού που μπορεί να κάνει με τη βοήθεια των δασκάλων αποτελεί τη ζώνη της πλησιέ-

18. Βλ. Βώρος Φ.Κ., *Η φιλοσοφία της εκπαίδευσης*, εκδ. Εκπαιδευτικού Συνδέσμου, Αθήνα, 1997, σ. 278

19. Βυγκότσκι Λεβ, *Σκέψη και γλώσσα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1993, σελ. 285.

στερης ανάπτυξης. Η εκπαίδευση, συνεπώς, επιτελεί το έργο της όταν προετοιμάζει και κατευθύνει την ανάπτυξη της προσωπικότητας: «*Η μάθηση είναι σωστή μόνο όταν προετοιμάζει την εξέλιξη*».²⁰

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με αντιλήψεις και πρακτικές που στο όνομα της παιδικής χειραφέτησης και αυτενέργειας αρνούνται κάθε είδους συστηματική, μεθοδική, σχεδιασμένη εκπαίδευση-αγωγή και απολυτοποιούν την αυθόρμητη ανάπτυξη του παιδιού με τη μορφή της αυτοαποκάλυψης ενυπαρχουσών ήδη στην ανθρωπίνη φύση δυνατοτήτων.

Οι δυνατότητες του ατόμου, ως εν δυνάμει εξατομικευμένοι κοινωνικοί -ιδιότυπα ανθρώπινοι τρόποι (μέσα) αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους, χαρακτηρίζουν αποκλειστικά την ανθρωπίνη-κοινωνική φύση, το βαθμό ιστορικής ανάπτυξης του ανθρώπινου πολιτισμού. Τα ζώα δεν έχουν δυνατότητες. Η φύση τους είναι αυστηρά καθορισμένη.

Όσο περισσότερο ανεπτυγμένος είναι ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, όσο πιο άμεση και καθοριστική είναι η εμπλοκή της συλλογικής -κοινωνικής εργασίας (των επιτευγμάτων των σύγχρονων αλλά και των παρελθοντικών γενεών) στην εργασιακή δραστηριότητα του κάθε ατόμου, τόσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος των αναγκαίων γνώσεων -των απαραίτητων πληροφοριών αναφορικά με τους κανόνες και τους σκοπούς χρήσης των τεχνικών-παρηγμένων από την κοινωνία μέσων, οι οποίες απαιτούνται για τη συμμετοχή του κάθε ατόμου στην παραγωγική δραστηριότητα και την κοινωνική ζωή, και, συνεπώς, τόσο περισσότερο σημαντικός και καθοριστικός γίνεται ο **ρόλος της εκπαίδευσης** στην αναπαραγωγή και εξέλιξη της κοινωνίας.

Διεύρυνση-ενίσχυση **του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας** σημαίνει ότι τα μέσα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος στην εργασιακή δραστηριότητα ενσαρκώνουν όλο και περισσότερες γνώσεις, όλο και περισσότερους κοινωνικά καθορισμένους τρόπους-σκοπούς λειτουργίας-χρήσης, με αποτέλεσμα

η ζωντανή εποπτεία, η εμπειρική γνώση από την άμεση εμπλοκή στην εργασιακή δραστηριότητα, να καθίσταται εξαιρετικά ανεπαρκής για την αφομοίωση του τρόπου και του σκοπού χρήσης αυτών των μέσων εργασίας. Όσο πιο ανεπτυγμένος είναι ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας τόσο πιο αναγκαία καθίσταται η σκόπιμη, σχεδιοποιημένη, σταδιακή και συστηματική μετάδοση από τη μια γενιά στην άλλη των συσσωρευμένων από την ανθρωπότητα γνώσεων και των σχολιμοτήτων που ενσαρκώνονται στα αυξανόμενης περιπλοκότητας κοινωνικά μέσα παραγωγής. Ως εκ τούτου, ενίσχυση-εμβάθυνση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας σημαίνει ότι ο άνθρωπος ως υποκείμενο της παραγωγής καθίσταται (και μέσα από τον καθοριστικό ρόλο της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του), το δημιουργήμα όλου του ανθρώπινου πολιτισμού, όλων των κεκτημένων της ανθρωπίνης ιστορίας.

Το εύρος, λοιπόν, και η σπουδαιότητα του κοινωνικού ρόλου της εκπαίδευσης αντανακλούν το βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της ανθρωπίνης εργασίας, το βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της ατομικότητας, κοντολογίς, το βαθμό ωρίμανσης της εργασίας και της προσωπικότητας.

6. Η γλώσσα ως καθολική μορφή επικοινωνίας

Καθολικό μέσο μετάδοσης από άνθρωπο σε άνθρωπο και από γενεά σε γενεά των κεκτημένων του ανθρώπινου πολιτισμού, καθολικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων αλλά και καθοριστικό μέσο της ιδιότυπα ανθρωπίνης πρόσληψης του κόσμου είναι το σύστημα σημείων που απαρτίζουν **τη γλώσσα**.

Η γλώσσα συνιστά ταυτόχρονα και τον ιδιότυπα ανθρώπινο τρόπο επικοινωνίας αλλά και το αναγκαίο τρόπο διαμόρφωσης της ανώτερης βαθμίδας του ανθρώπινου ψυχισμού -της συνείδησης. Η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπινου ψυχισμού έγκειται στο γεγονός πως η αντανάκλαση της πραγματικότητας

διαμεσολαβείται από κοινωνικά μέσα, από το δεύτερο σύστημα σήμανσης, από το σύνολο των σημείων, πρωτίστως των γλωσσικών.

Τα ζώα δεν έχουν **γλώσσα**. Το σύστημα επικοινωνίας μεταξύ διαφορετικών εκπροσώπων του ζωικού βασιλείου περιλαμβάνει πληθώρα ήχων, κινήσεων, χρωμάτων, οσμών, αγγιγμάτων. Όλα αυτά είναι σήματα που εκφράζουν μια συγκεκριμένη φυσική κατάσταση του ζώου ή κάποιο συγκεκριμένο συναίσθημα που δημιουργείται ως αντίδραση σε ερεθίσματα. Τα **σήματα** όμως αυτά της επικοινωνίας μεταξύ ζώων (οι οσμές των εντόμων, ο «χορός» της μέλισσας, τα χρώματα των πτηνών, το γάβγισμα του σκύλου) δεν υπερβαίνουν τη μετάδοση μιας υποκειμενικής κατάστασης, δε μεταδίδουν δηλαδή τίποτε σχετικά με την πηγή, το αίτιο του ερεθίσματος.

Αυτή η «γλώσσα» των ζώων δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα σύστημα ερεθισμάτων προς τα άλλα ζώα, στα οποία προκαλείται μια αντίστοιχη συναισθηματική κατάσταση. «*Το ζώο αντιδρώντας στη φωνή ενός άλλου ζώου, αντιδρά όχι σ' αυτό που αντανακλά το συγκεκριμένο φωνητικό σήμα, αλλά αντιδρά στο ίδιο το σήμα, το οποίο απέκτησε για το ζώο συγκεκριμένη βιολογική σημασία.*»²¹ «*Μια τρομαγμένη χήνα που σε ώρα κινδύνου με μια κραυγή φοβίζει ολόκληρο το κοπάδι, δεν του ανακοινώνει τι είδε αλλά του μεταδίδει το φόβο της.*»²² Συνεπώς τα σήματα που εκπέμπουν τα ζώα συνιστούν έκφραση μιας συναισθηματικής κατάστασης, ενώ η μετάδοση του σήματος συνιστά μετάδοση αυτής της συναισθηματικής κατάστασης, συναισθηματικό επηρεασμό και άλλων ζώων. Η «γλώσσα» των ζώων δεν αποτελεί επισήμανση συγκεκριμένων πραγμάτων, ιδιοτήτων, σχέσεων.²³

Ο άνθρωπος, όμως, **αναφέρεται μέσω της ομιλίας και της γλώσσας σε μιαν αντικειμενική πραγματικότητα** και απαντά στο λόγο που απευθύνεται σ' αυτόν ανταποκρινόμενος όχι απλά σε ένα ηχητικό σήμα αλλά στα στοιχεία της αντικειμενικής πραγματικότητας που εκφράζει ο λόγος αυτός. Η αναφορά σ' αυτά τα στοιχεία με τη βοήθεια της γλώσσας δε συνιστά μόνο επισήμανσή τους αλλά (ακρι-

βώς επειδή αποτελεί επισήμανση) και μιαν αφαιρετική πράξη απόσπασης – διάκρισης κάποιων στοιχείων από κάποια άλλα.

Ταυτόχρονα, επειδή η γλώσσα αποτελεί τρόπο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, αυτή η ατομική αναφορά μέσω της γλώσσας σε συγκεκριμένες πτυχές, ιδιότητες, σχέσεις της πραγματικότητας έχει τη μορφή γενικεύσεων, τη μορφή γενικά αποδεκτών –κατανοητών από όλους τους ανθρώπους κωδίκων. «*Για να ανακοινώσουμε ένα οποιοδήποτε βίωμα ή ένα συνειδησιακό περιεχόμενο σε έναν άλλον άνθρωπο, υπάρχει μόνο ο δρόμος της ταξινόμησης του περιεχομένου, που πρέπει να αποδοθεί, σε μια συγκεκριμένη κατηγορία ή σε μια συγκεκριμένη ομάδα φαινομένων. Αυτό απαιτεί πάντα, όπως είναι ήδη γνωστό, μια γενίκευση.*»²⁴ Γι' αυτό και η γλώσσα συνιστά τρόπο ύπαρξης - ανάπτυξης της αφηρημένης σκέψης, της νόησης.

Χάρη στη γλώσσα ο άνθρωπος μπορεί να ανασυνθέτει τα δεδομένα της ζωντανής εποπτείας, να διακρίνει τις μεταξύ τους σχέσεις, να ανακαλύπτει νέες δυνατές-πιθανές συνάψεις, να αναδομεί νοητά τον κόσμο σχεδιάζοντας την υλική αναδόμηση –μετασχηματισμό του μέσω της εργασίας.

Η ομιλία και η γλώσσα στον άνθρωπο αποτελεί προϊόν της κοινωνικοποίησής του. «*Θα ήταν μεγάλο σφάλμα να επιχειρήσει κανείς να ερμηνεύσει την ανάπτυξη της ομιλίας ξεκινώντας από την καθεαυτή ομιλητική δραστηριότητα του μικρού παιδιού: αυτό θα σήμαινε ότι την εξάγει από τη φύση του παιδιού... Κοιτολογίς, η γλώσσα, ως ένα αντικείμενο που αφομοιώνεται, καθορίζει την ομιλία και την ανάπτυξη της. Αυτός όμως ο καθοριστικός για την ανάπτυξη της ομιλίας ρόλος της γλώσσας διαμεσολαβείται από την επικοινωνία του μικρού παιδιού με αυτούς που το περιβάλλουν, η οποία (επικοινωνία - Π.Π.) πραγματοποιείται μέσω της γλώσσας.*»²⁵

21. Λεόντιεφ Α.Ν., ό.π., σελ. 268

22. Βυγκότσκι Λεβ, ό.π., σελ. 21

23. Λούρια Α.Ρ., *Γλώσσα και συνείδηση*, εκδ. Φένιξ, Ροστόφ, 1998, σελ. 28-29

24. Βυγκότσκι Λεβ, ό.π., σελ. 22.

25. Ρουμπιστέιν Σ.Α., *Το είναι και η συνείδηση*, εκδ. Ακαδημίας Επιστημών ΕΣΣΔ, Μόσχα, 1957, σ. 231-232

Οι πρώτοι ήχοι που βγάζει το παιδί μετά τη γέννησή του αποτελούν έκφραση της ψυχικής του κατάστασης και επ' ουδενί λόγω δεν συνιστούν το υπόστρωμα για την ανάπτυξη της ομιλίας. Αντιθέτως, χρειάζεται ανάσχεση αυτών των πρώτων ενστικτωδών ήχων προκειμένου το βρέφος να αφομοιώσει τους ήχους που συγκροτούν τη γλώσσα. Οι πρώτες λέξεις γεννιούνται όχι από αυτούς τους «βιολογικούς» ήχους αλλά από τους ήχους των λέξεων που το παιδί αφομοιώνει ακούγοντας την **ομιλία** των ενηλίκων.²⁶ Οι πρώτες λέξεις του παιδιού, σε αντιδιαστολή με τους «βιολογικούς» ήχους δεν εκφράζουν μια ψυχική κατάσταση αλλά αναφέρονται σε πράγματα, σηματοδοτούν πράγματα.

Ο κορυφαίος σοβιετικός θεωρητικός της ψυχολογίας, Λεβ Βυγκότσκι, ο οποίος ανέδειξε τον καθοριστικό ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος στη γένεση και ανάπτυξη της γλώσσας αλλά και της νόησης, αναφερόμενος στις απόψεις του Piaget για τις λειτουργίες παιδικής γλώσσας επισημαίνει σχετικά: «*Η πρωταρχική λειτουργία της γλώσσας είναι αυτή της ανακοίνωσης, της επίδρασης στους ανθρώπους του περιβάλλοντος, τόσο από την πλευρά των ενηλίκων όσο και από αυτή του παιδιού. Επομένως η πρωτογενής γλώσσα του παιδιού είναι καθαρά κοινωνική· θα ήταν λαθεμένο να την ονομάζαμε κοινωνικοποιημένη, αφού μ' αυτή τη λέξη είναι συνδεδεμένη η ιδέα για κάτι αρχικά μη κοινωνικό που μόλις στην πορεία της εξέλιξής του θα γίνει κοινωνικό.*»²⁷

7. Η βιολογική φύση - αφετηρία ανάπτυξης της προσωπικότητας

Ο άνθρωπος τη στιγμή της γέννησής του είναι ένα εξαιρετικά αδύναμο πλάσμα, τελείως ανίκανο να προσαρμοστεί και να επιβιώσει στο τεχνητό, δημιουργημένο από τους ανθρώπους περιβάλλον. Τα ένστικτα που διαθέτει του επιτρέπουν να προβαίνει σε εξαιρετικά περιορισμένες ενέργειες προσαρμογής, όπως είναι η αναπνοή, ο θηλασμός, οι κινήσεις αρπαγής. Η απουσία ενός αυστηρού γενετικού προγραμματισμού της συμπεριφοράς του και της ακόλουθης ανάπτυξής του αποτελεί τη

βάση των τεράστιων δυνατοτήτων εξέλιξης που έχει ο άνθρωπος, (της τεράστιας πολυμορφίας κατευθύνσεων και τρόπων ανάπτυξης της προσωπικότητάς του) μέσα στην κοινωνία. Ο εύπλαστος (περισσότερο απ' ό,τι στους άλλους οργανισμούς) χαρακτήρας της ανθρώπινης βιολογικής φύσης είναι αυτός που επέτρεψε την ανάπτυξη της κοινωνικότητας, την πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου ως προσωπικότητας μέσω της εργασιακής δραστηριότητας και της παιδαγωγίας.

Όπως επισημαίνει ο A. Jacquard «*Το δικό μας είδος είναι εκείνο στο οποίο η μαθητεία είναι η πιο καθοριστική και εξαιρετικά μακροχρόνια. Ο μικρός άνθρωπος, που γεννιέται πριν αποκτήσει λειτουργικό εγκέφαλο, είναι περισσότερο ανίκανος από κάθε άλλο ζώο να επιβιώσει μόνος. Οι ενστικτώδεις γνώσεις του είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Ενώ είναι λιγότερο ικανός από τα άλλα ζώα κατά τη γέννησή του, έχει ένα ασύγκριτο προνόμιο: η δυνατότητά του να μαθαίνει είναι σχεδόν απεριόριστη.*»²⁸

Ειρήσθω εν παρόδω ότι η υπέρβαση των αυστηρών, έμφυτων, ενστικτωδών μηχανισμών ρύθμισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποτέλεσε καθοριστικό συντελεστή της διαδικασίας ανθρωπογένεσης. Το μεγαλύτερο πρόβλημα αυτής της διαδικασίας ήταν η ασυμβατότητα μεταξύ των νέων εργασιακών - κοινωνικών σχέσεων με τον κόσμο και της ζωώδους σχέσης με το περιβάλλον, η οποία καθοριζόταν από τα ένστικτα. Αυτή η ασυμβατότητα είχε ως συνέπεια να συντελεσθεί στην πορεία της ανθρωπογένεσης η σταδιακή ανάσχεση των ενστικτων και η επιλογή εκείνων των πληθυσμών στους οποίους τα ένστικτα ήταν όλο και πιο αδύναμα και συνεπώς ευκολότερα μπορούσαν να ανασχεθούν.²⁹ Οι αλλαγές που υπέστη οργανισμός των προγόνων του ανθρώπου στη διαδικασία της ανθρωπογένεσης αφορούσαν όχι μόνο την ανάπτυξη νέων ιδιοτήτων αλλά

26. Λούρια Α.Ρ., ό.π., σελ. 36.

27. Βυγκότσκι Λεβ, ό.π., σελ. 58.

28. Jacquard A., *Εγώ και οι άλλοι. Μια γενετική προσέγγιση*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1995, σελ. 136.

29. Γκαλπέιν Π., *Εισαγωγή στην ψυχολογία*, Μόσχα-Ροστόφ, 1999, σελ. 200.

και την άρση εκείνων των ζωωδών χαρακτηριστικών που εμπόδιζαν το σχηματισμό νέων, κατεξοχήν ανθρωπινων σχέσεων.³⁰

Το γενετικό πρόγραμμα του ανθρώπου, αυτό που είναι καταγεγραμμένο στα μόρια του DNA, κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα κατά την περίοδο της εμβρυακής ανάπτυξής του. Από τη στιγμή όμως της γέννησης του νέου ανθρώπου το βιολογικό πρόγραμμα εμπλέκεται πλέον στο πλαίσιο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, στο κοινωνικό πρόγραμμα διαμόρφωσης του ανθρώπου ως προσωπικότητας. Η υλοποίηση του γενετικού προγράμματος, η γένεση ενός φυσιολογικού ανθρώπου, αποτελεί την προϋπόθεση της υλοποίησης του κοινωνικού. Το κοινωνικό όμως πρόγραμμα ανάπτυξης του ανθρώπου δεν καθορίζεται αποφασιστικά από το γενετικό ούτε ανάγεται σ' αυτό.

Η βιολογική εξέλιξη στην περίπτωση της ανθρωπότητας κατέληξε σ' ένα ποιοτικό άλμα με την εμφάνιση νέων, πέραν του βιολογικού, φαινομένων όπως είναι η εργασία (η διαμεσολαβημένη από μορφολογικά και λειτουργικά μετασχηματισμένα φυσικά σώματα, από τα εργαλεία, αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον), οι κοινωνικές σχέσεις, η συνείδηση, η νόηση. Αυτή η νέα κοινωνική πραγματικότητα υπακούει σε κοινωνικούς και όχι βιολογικούς νόμους, αναπαράγεται στη βάση κοινωνικών και όχι βιολογικών αλληλεπιδράσεων. Οι βιολογικοί νόμοι δεν καθορίζουν την πορεία της ιστορίας, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι εξαφανίζονται. Οι βιολογικοί νόμοι μετασχηματίζονται σταδιακά από τους κοινωνικούς και διατηρούνται – αναπαράγονται, σε μετασχηματισμένη μορφή, ως πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας.³¹

Το γενετικό πρόγραμμα του ανθρώπινου οργανισμού επιτρέπει τη διαμόρφωση έμφυτων ικανοτήτων οι οποίες του παρέχουν τη δυνατότητα πολύπλευρης –καθολικής ανάπτυξης, ανάπτυξης σε μια πληθώρα κατευθύνσεων οι οποίες καθορίζονται από την εμπλοκή του ατόμου στις κοινωνικές σχέσεις, από το εύρος και το χαρακτήρα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας.

Μάλιστα στη διαμόρφωση αυτών των έμ-

φυτων ικανοτήτων, όπως για παράδειγμα στη διαμόρφωση του ανθρώπινου εγκεφάλου με τις καθοριστικές του για την ανάπτυξη της συνείδησης ιδιότητες, συμβάλλει σημαντικά η ίδια η κοινωνική ζωή: μετά τη γέννηση του βρέφους, την εξέλιξη του εγκεφάλου του επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το νέο πεδίο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων στο οποίο το βρέφος άμεσα πλέον εμπλέκεται.

Όπως επισημαίνει σχετικά ο Θ. Καραβάτος «Στη γέννησή του ο εγκέφαλος του νεογνού αντιπροσωπεύει το 25,5% του όγκου του εγκεφάλου στον ενήλικο. Στον χιμπαντζή ήδη το 62,5%. Στον άνθρωπο, ακόμη και μέχρι τα 19 του χρόνια, δεν έχει καλυφθεί το 100% του εγκεφάλου του ενηλίκου. Το έλλειμμα είναι της τάξης του 3,3%. Υπ' αυτήν την έννοια κάθε νεογνό γεννιέται (φυσιολογικά) πρόωρο. Αυτή η βιολογική ανωριμότητα του ανθρώπινου βρέφους αποτελεί μια βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του ανθρώπινου ψυχισμού. Διότι, η ωριμότητα και η κάλυψη της ελλειμματικότητας θα γίνει, όχι απλώς εντός ενός περιβάλλοντος, αλλά εντός ενός κόσμου, μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία, που διαθέτει λόγο, απέναντι σε έναν άλλον.»³² Ο χαρακτήρας, λοιπόν, των νευροδυναμικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στον εγκέφαλο εξαρτάται εν πολλοίς από την αλληλεπίδραση του ατόμου με το κοινωνικό περιβάλλον.

Ο εγκέφαλος του ανθρώπου και το νευρικό του σύστημα αποτελούν ένα πολύπλοκο και τεραστίων ικανοτήτων μηχανισμό που παρέχει σε όλους του υγιείς ανθρώπους αμέτρητες δυνατότητες πνευματικής ανάπτυξης. Ο άνθρωπος εγκέφαλος μπορεί να αφομοιώσει κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης όλα τα επι-

30. Ο.π., σελ. 221.

31. Σχετικά με το σταδιακό μετασχηματισμό των φυσικών-βιολογικών σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους και προς το φυσικό περιβάλλον από τις κοινωνικές σχέσεις, στην πορεία διαμόρφωσης των ίδιων των κοινωνικών σχέσεων βλ. Βαζιούλιν Β.Α., *Η διαλεκτική του ιστορικού προοδός και η μεθοδολογία της έρευνάς του*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.

32. Καραβάτος Θ., «Ίδου ο άνθρωπος», *Ελευθεροτυπία*, 07/08/1999, Αφιέρωμα: *Η τέλεια μηχανή. Τα μυστήρια του εγκεφάλου*, σελ. 7.

τεύγματα της ανθρώπινης δραστηριότητας ανεξαρτήτως εθνικής ή φυλετικής προέλευσης του ατόμου. Αυτό το «μυθικά πλούσιο» κεντρικό νευρικό σύστημα με το οποίο η βιολογική εξέλιξη προίκισε τον άνθρωπο του δίνει τη δυνατότητα, όπως αναφέρει ο Α. Jacquard, να συσσωρεύει «αέναα, για το καλό όλων, τις εμπειρίες όλων». ³³

Ιδιομορφία της βιολογικής φύσης του ανθρώπου αποτελεί ο μη εξειδικευμένος χαρακτήρας της. Οι βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπου του επιτρέπουν να εμπλέκεται σε ένα ευρύ φάσμα εργασιακών δραστηριοτήτων, αναπτύσσοντας τις απαραίτητες κάθε φορά εργασιακές ικανότητες, δεξιότητες, συνήθειες. Τουτέστιν, ο άνθρωπος αναπτύσσει την ατομικότητά του μέσα από τις προοπτικές ανάπτυξης που χαράζει το κάθε συγκεκριμένο είδος κοινωνικής εργασιακής δραστηριότητας. Το εύρος λοιπόν των δυνατοτήτων – προοπτικών πολύπλευρης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας δεν εξαρτάται στους υγιείς ανθρώπους από τις βιολογικές ιδιότητες του οργανισμού τους αλλά από το εύρος, την ποιότητα, το χαρακτήρα των εργασιακών τους δραστηριοτήτων.

Η φύση του ανθρώπου αναπτύσσεται με

κοινωνικό τρόπο σε όλο το διάστημα ζωής της προσωπικότητας. Η κοινωνική ζωή - ο πολιτισμός συνιστούν ένα τεράστιο πεδίο ανάπτυξης των έμφυτων ιδιοτήτων του ανθρώπου σε βαθμό που κανένα φυσικό περιβάλλον δε θα μπορούσε να τις αναπτύξει.

Τα παραπάνω βέβαια δε σημαίνουν ότι αρνούμαστε κάθε εμπλοκή έμφυτων-κληρονομικών στοιχείων στο γίνεσθαι της προσωπικότητας και στη διαμόρφωση της ανθρώπινης πολυμορφίας. Θα αποτελούσε παραμορφωτική θεώρηση της προσωπικότητας η απολυτοποίηση των κοινωνικών στοιχείων της, η υπόθεση δηλαδή ότι το πολιτισμικό περιβάλλον, η παιδαγωγία, καθορίζουν πλήρως την διάπλαση του ατόμου, ότι μπορούν να εγγράψουν οποιοδήποτε χαρακτηριστικό στα ανθρώπινα όντα (ωσάν σε *tabula rasa*) παραγνωρίζοντας τη βιολογική τους φύση. Αντιθέτως πιστεύουμε ότι η προσωπικότητα συνιστά μian ολόκληρη βιολογικών, κληρονομημένων-έμφυτων και επίκτητων, κοινωνικών στοιχείων. Σε τι όμως συνίστανται οι βιολογικοί συντελεστές της προσωπικότητας και ποια η σχέση τους με τους κοινωνικούς συντελεστές;

33. Jacquard A., ό.π., σελ.137.

Συνεχίζεται (και ολοκληρώνεται) στο τεύχος 124 με τις ενότητες:

8. Ιδιοσυγκρασία, χαρακτήρας, προσωπικότητα. Οι ψυχοσωματικές ιδιαιτερότητες και το κοινωνικό περιεχόμενο της ατομικότητας ● **9. Ανάπτυξη της προσωπικότητας και κοινωνικές σχέσεις. Δυνατότητες και αντιφάσεις.** ● **10. Το φαινόμενο του βιολογικού αναγωγισμού** ● **11. Ορισμένες τελικές επισημάνσεις**

22 χρόνια ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το περιοδικό που αρνείται το μονόλογο και τα αυτονόητα

Φυσικά, ίσως δεν είστε πάντα σύμφωνοι μαζί της·

αλλά η Σ.Ε. είναι πάντα δίπλα σας και για να διαφωνείτε.